

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**“TAHİR VƏ ZÖHRƏ” DASTANININ YAYILMA
AREALI**

İxtisas: **5719.01 – Folklorşünashq**

Elm sahəsi: **Filologiya**

İddiaçı: **Nurlana Ramazan qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2023

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsində yerinə
yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elçin Hüseynağa oğlu Abbasov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli

Filologiya elmləri doktoru, professor
Yeganə Nəhmətulla qızı İsmayılova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Oruc Söhrab oğlu Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali
Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən
ED1.27 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor

Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. “Tahir və Zöhrə” dastanı xalqımızın şifahi poetik yaradıcılığının imkanlarını, eləcə də onun etnoqrafiyasının, sosial həyatının, adət-ənənələrinin, təsərrüfat sisteminin, ailə-məişət münasibətlərinin və s. tədqiqi üçün əvəzədlməz mənbə rolunu oynayır. Belə möhtəşəm epik abidələr xalq mədəniyyətinin, dilinin, psixologiyasının, həyat fəlsəfəsinin, əxlaqının, mənəviyyatının güzgüsü olduğundan onların müxtəlif aspektlərdən tədqiqi hər zaman aktual olaraq qalır. Folklorşünaslıq kontesktində “Tahir və Zöhrə” dastanı poetikası, ifa xüsusiyyətləri və ya kosmoloji təsəvvürlərlə əlaqələndirilən mifoloji semantikasından xüsusi maraq kəsb etməkdədir.

“Tahir və Zöhrə” dastanının öyrənilməsinə XIX əsrin II yarısından başlanmışdır. Məşhur rus türkoloqu V.V.Radlov 1872-ci ildə onun cağatay variantını, macar G.Vamberi isə 1901-ci ildə əski osmanlıca olan variantını nəşr etdirmişlər. Bundan başqa, eyni dastanın 1850-ci ildə ilk dəfə mətbəə yolu ilə, 1883-cü ildə isə daşbasma üsulu ilə basıldığı məlumdur.

“Tahir və Zöhrə” dastanının tədqiqi ilə Türkiyədə F.Türkmən, M.Kaplan, S.Sakaoğlu, Y.Boza, D.Kaya, P.N.Boratav, M.And, F.Caner, Ə.Gökçəgözoğlu, K.Türkan, Kiprdə M.İslamoğlu, M.Ertuğ, M.Gökçeoğlu, B.Gökbulut, Azərbaycanda H.Əlizadə, Ə.Cavid, Ə.Axundov, M.H.Təhmasib, İ.Abbaslı, M.Qasımlı, H.İsmayılov, M.Cəfərli, Q.Sayılov, A.Xəlilov, E.Məmmədli, Türkmənistanda A.Mammetjumayev, A.Kekilov, B.Qarriyev, N.Aşırov, H.Şahberdiyev, M.Köseyev, A.Qovşudov, H.Xallı, B.Şamıradov, O.Yazımov, Tatarıstanda A.Kul-Muxamedov, X.Xismetullin, L.Dmitriyeva, M.Əxmətjanov, Q.Tukay, İ.Maraş, R.Xurmatulina, Q.Şamarova, L.Muxametzyanova, R.İslamov, F.Axmetova və başqaları məşğul olmuş və

dəyərli fikirlər söyləmişlər. Dastanın özbək variantının öyrənilməsində T.Nişanbayevanın, qaraçay-balkar variantının tədqiqində R.İslamovun, noqay variantının tədqiq və təbliğində F.Kuseqenovanın, qazax variantının araşdırılmasında isə B.Azərbayevanın böyük xidmətləri vardır.

Bütün bu deyilənlər dastanın öyrənilmə səviyyəsinin qənaətbəxş olduğunu söyləməyə əsas verir. Lakin bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, görülən bütün bu işlər regional səviyyədə və qismən pərakəndə şəkildə aparılmış, dastanın bütün regional və məhəlli versiya və variantlarının bir arada gözdən keçirildiyi, müqayisə olunduğu və ümumi mənzərəsinin yaradıldığı bir iş ortaya qoyulmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektini “Tahir və Zöhrə” xalq məhəbbət dastanı, onun türk xalqları arasından toplanmış versiya və variantları təşkil edir. Tədqiqatın predmetini sözügedən dastanın yayılma arealının öyrənilməsi, müxtəlif mətnlərin bir araya gətirilərək təsnifatının aparılması və süjet, motiv, obrazlar sistemi, şeir şəkilləri və s.səviyyələrdə müqayisə edilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi “Tahir və Zöhrə” dastanının yayıldığı türk etnik-mədəni arealının hüdudlarını müəyyən etmək, bunun hansı tarixi və etno-mədəni proseslərlə əlaqələndiyi, miqrasiya yollarını, yayıldığı fərqli coğrafiyalardakı lokal özünəməxsusluqları aşkara çıxarmaqdır.

Tədqiqat işində məqsədə nail olmaq üçün dastanın geniş bir coğrafiyanı əhatə etməsi faktına xüsusi diqqət yetirilmiş və aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə səy göstərilmişdir:

– “Tahir və Zöhrə” dastanı haqqında həm Azərbaycanda, həm də Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Tatarıstan və s. türk ölkə və bölgələrində qələmə alınmış elmi məqalə, kitab və dissertasiya işlərində gəlinən nəticələrin ümumiləşdirilməsi;

– Dastanın türk xalqlarından toplanılması və nəşri tarixinin izlənməsi;

– Mövcud versiya və variantların obraz, süjet və epizodlarının sistemləşdirilməsi;

– “Tahir və Zöhrə” dastanının müxtəlif versiyalarındakı şeirlərin janr, forma-şəkil və poetik xüsusiyyətlərinə dair ümumiləşmələrin aparılması;

– Versiya və variantların bədii-estetik özəlliklərinin müqayisəsinin həyata keçirilməsi;

– Versiya və variantların yayılma arealına, eləcə də dastan informasiyasına əsaslanmaqla “Tahir və Zöhrə” dastanının təşəkkül tarixi və inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi;

– Süjetin hansı xalqa aid olması ətrafında gedən mübahisələrin, əsasən, dastanın formalaşdığı çağda mövcud olmuş siyasi sərhədlərlə bugünkü dövlət sərhədləri arasında fərqlərdən qaynaqlandığının sübuta yetirilməsi;

– Problemə zaman və məkan kontekstindən yanaşaraq süjetin miqrasiya istiqamətlərinin, eləcə də bu proses zamanı ortaya çıxmış fərqliliklərin dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın əsas tədqiqat metodunu tipoloji-müqayisəli araşdırma metodu təşkil edir. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazasını, əsasən, Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya və Rusiya Federasiyasının türk respublikalarının alimlərinin “Tahir və Zöhrə” dastanı ilə bağlı elmi tədqiqatları təşkil etmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– “Tahir və Zöhrə” dastanının yayılma arealının genişliyi bir tərəfdən onun poetik mükəmməlliyi, maraqlı süjet xəttinə sahib olması ilə əlaqədirdirsə də, digər tərəfdən də dastanın özəyinin rəvayət halında türklərin vahid etnos şəklində mövcud olduğu və ayrı-ayrı xalqlara parçalanmadığı tarixi dövrdə formalaşa biləcəyinə bağlıdır;

– Bu baxımdan “Tahir və Zöhrə” dastanı təkcə

Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyat örnəyi deyil, həm də ümumtürk abidəsi sayıla bilər;

– “Tahir və Zöhrə” dastanının yayılma arealı təkcə türk xalqlarını deyil, eləcə də onlarla mədəni təsiri altında olan digər xalqları (erməni, tacik, alban və b.) da əhatə edir.

– “Tahir və Zöhrə” dastanındakı tarixi-etnoqrafik məlumatlar dastanın formalaşması və inkişafının izlənməsində böyük əhəmiyyət daşıyır;

– Azərbaycan xalq dastanlarının peşəkar ifaçıları olan aşuqlar “Tahir və Zöhrə” dastanının yayılma arealının genişlənməsində, populyarlıq qazanmasında və eləcə də poetik baxımdan zənginləşməsində mühüm rolunu oynayıblar.

Tədqiqatın elmi yenilikləri:

- Dissertasiya işində “Tahir və Zöhrə” dastanı, əksər variant və versiyaları diqqətə alınmaqla, ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə, bir bütöv halında tədqiqata cəlb edilib. Dastana türk xalqlarının ortaq və bölünməz abidəsi kimi yanaşılıb, variant və versiyalardakı çoxçeşidli poetik elementlər ümumtürk epik-lirik yaradıcılığının inkişaf istiqamətlərini əks etdirən müxtəlif təzahürləri kimi qiymətləndirilib;

- “Tahir və Zöhrə” dastanının yayılma arealı haqqında dolğun təsəvvür yaradılıb;

- “Tahir və Zöhrə” dastanının məlum variantlarının, qeydə alındıqları region, dil, süjet, obrazlar sistemi və motivlər nəzərə alınmaqla müəyyən versiyalar daxilində ümumiləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə çalışılıb;

– Dissertasiya işində mövcud versiya və variantların süjet və epizodları arasındakı ortaq və fərqli məqamlar kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilib, onların lirik mətnlərinin bədii-poetik xüsusiyyətləri (poetik fiqurlar, şeir forma və şəkilləri daxil olmaqla) təhlil olunub;

– İlk dəfə bu süjetin miqrasiya istiqamətləri

müəyyənləşdirilməyə çalışılıb, konkret zaman kəsiyində süjetə edilən əlavə, əskiltmə və ya dəyişikliklər aşkarlanıb;

– Türk mifoloji düşüncəsinin “Tahir və Zöhrə” dastanının versiyalarında mühafizə olunan elementləri müəyyənləşdirilib.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın qənaətləri ortaq türk mədəniyyəti və ədəbiyyatı konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi işinə əlavə elmi faktlar verir. Bundan başqa, dissertasiya işi Azərbaycan dastanlarının tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı mənbələrdən biri rolunu oynaya bilər. Gəlinən nəticələr folklor əlaqələri, xalq lirikası, eposşünaslıq, xüsusən türk dastan ənənələrinin öyrənilməsi istiqamətində əhəmiyyət daşıyır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın məzmunu, işdə əldə edilmiş əsas nəticələr, başlıca qənaət və yeniliklər müəllifin Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun nəşrlərdə çap etdirdiyi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində türk xalqları ədəbiyyatı və folklorunun tədrisində əlavə vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının 19 dekabr 2007-ci il (prot. №9) və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası nəzdində Humanitar Elmlər üzrə Problem Şurasının 28 dekabr 2012-ci il tarixli (prot. №1) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş (9998), I fəsil (50853), II fəsil (98940), III fəsil (46965), nəticə (8703) və ədəbiyyat sıyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 201764 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, obyektı və predmeti, işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, elmi yenilikləri sadalanır, dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiası və tətbiqi, həmçinin ümumi həcmi haqqında məlumatlar verilir.

Dissertasiyanın “Tahir və Zöhrə” dastanının tədqiq tarixi” adlanan birinci fəslində Azərbaycanda və başqa türk xalqlarında “Tahir və Zöhrə” dastanının toplanması, nəşri və tədqiq tarixi məsələləri öyrənilir.

Birinci fəslin “Azərbaycanda “Tahir və Zöhrə” dastanının toplanması, nəşri və tədqiq tarixi” adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, Azərbaycanda 20-yə qədər variantı olan¹ “Tahir və Zöhrə” dastanının toplanması, nəşri və tədqiqinin maraqlı tarixçəsi var. Onun ayrı-ayrı qoşmalarına müxtəlif illərin əlyazmalarında, cümlələrində də təsadüf edildiyini, bəzən bu əlyazmalardan istifadə ilə, bəzən də xalqdan toplanmış materiallar əsasında tərtib edilmiş “Aşıqlar”, “El şairləri”, “Qoşmalar” və s. kimi kitablarda şeirlərinin çap edildiyini bildirən Məmmədhüseyn Təhmasibin verdiyi məlumata görə, bundan başqa, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Şifahi ədəbiyyat şöbəsində, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında və Respublika Xalq Yaradıcılığı Evinin arxivində dastanın yazılı halda bir sıra digər variantları da mövcud olmuşdur.

Hazırda dastanın əldə olan Azərbaycan variantlarının hamısı süjet və kompozisiya baxımından bir-birinə çox

¹ Тахмасиб, М. Г. Азербайджанские народные дастаны (средние века): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.Г.Тахмасиб. – Баку: Институт литературы и языка им. Низами АН АЗССР. – 1965, – с. 78

yaxındır. Hənəfi Zeynallının 1935-ci ildə Tovuzun Yuxarı Öksüzlü kənd sakini Aşıq Ələsgər Cəfərovdan toplayaraq nəşr etdirdiyi (“Tahir Mirzə”) və Ə.Hüseynovun 1917-ci ildən əvvəl çap etdirdiyi (“Zöhrə və Tahir Mirzə”) variantlar ən mükəmməl variantlar hesab olunur².

Dastanın söyləyiciləri içərisində Ululu Kərim, Dəllək Muradın, Cəbrayılı Aşıq Humayun³, Aşıq Həsən Qəffari⁴, Qazaxın Düzqışlaq kəndində yaşamış Aşıq Məhəmməd⁵, Cəlilabadın Bəcrəvan kənd sakini Aşıq Ayış Fiyaz oğlu⁶. Qobustan rayonunun Nabur kəndindən olan Aşıq Xaniş Zahidov⁷, Tovuzlu Aşıq Əbil⁸ və başqalarının adını xüsusi çəkmək lazımdır.

Dastanın ilk nəşirlərindən biri Hümət Əlizadədir. Azərbaycan folklorunun, dastanlarının, o cümlədən “Tahir və Zöhrə”nin toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşrində Ərtəğrul Cavidin də xüsusi xidmətləri olmuşdur⁹. Əhliman Axundovun “Tahir və Zöhrə” dastanına xüsusi önəm verdiyi və təkrar-təkrar nəşr etdirdiyi bilinməkdədir¹⁰.

Azərbaycan folklorunun, o cümlədən dastanlarımızın, eləcə də bilavasitə “Tahir və Zöhrə”nin ən mahir və hərtərəfli

² Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) / M.Təhmasib. – Bakı: Elm, – 1972. – s. 308-309

³ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. – Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – s. 313-314, 315

⁴ Güney Azərbaycan folkloru. – VI kitab. – Bakı: Elm və təhsil, 2017. – s. 317-398, 414

⁵ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. – Bakı: Lider, – c.1.– 2005. s. 324

⁶ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. – Bakı: Lider, – c.1. 2005. – s. 314

⁷ Azərbaycan folklor külliyyatı. – XXIX cild. – Dastanlar. – XIX kitab. – Bakı: Nurlan, – 2011. – s. 104-119, 318

⁸ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. – Bakı: Lider, – c.1. 2005. – s. 317

⁹ Tahir Mirzə və Zöhrə // Azərbaycan qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtəğrul Cavid: [13 cilddə]. – Bakı: Çəşniyev, – c.4. – 2011. – s. 261-302

¹⁰ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə] / tərtibçilər Ə.Axundov, M.H. Təhmasib. – Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, – c.1. – 1965. – s. 115-158

araşdırıcılarından biri Məmmədhüseyn Təhmasibdir ¹¹ . Bundan başqa, dastan haqqında İsrafil Abbaslı¹², Məhərrəm Cəfərli¹³, Azad Nəbiyev¹⁴ kimi alimlər də bəhs etmişlər¹⁵.

Birinci fəslin “Başqa türk xalqlarında “Tahir və Zöhrə” dastanının toplanması, nəşri və tədqiqi tarixi” adlanan ikinci paragrafında ¹⁶ vurğulanır ki, Türkiyədə “Tahir və Zöhrə” dastanının tədqiqi tarixi XIX əsrin II yarısından başlamaqdadır. Dastanın osmanlıcada olan və ən əski variantlarından biri hesab edilən variantı ilk dəfə German Vamberinin diqqətini çəkmiş və onun ilk nəşrini də 1901-ci ildə məhz alimin özü həyata keçirmişdir¹⁷.

Dastanın Türkiyədəki ilk nəşrlərinin çoxu daşbasma yolu ilə həyata keçirilib ki, onlardan bəziləri illüstrasiyalıdır ¹⁸ . Dastanın ümumilikdə “Qissə-i Tahir”, “Qissə-i Tahir ilə Zöhrə”, “Qissə-i Tahir ilə Zöhrə ba Təsvir” və “Tahir Mirzə” adlarıyla məlum olan 24 variantı təsbit

¹¹ Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) / M.Təhmasib. – Bakı: Elm, – 1972. – s. 308-309

¹² Abbaslı, İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri / İ.Abbaslı. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s. 105

¹³ Cəfərli, M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası / M.Cəfərli. – Bakı: Elm, – 2000. – s. 68

¹⁴ Nəbiyev, A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı [2 cildə] / A.Nəbiyev. – Bakı: Elm, – c.2. – 2006. – s. 355-357

¹⁵ **Paragrafda əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:** Məmmədova, N. “Tahir və Zöhrə” dastanının toplanma tarixi // – Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi problemləri mövzusunda respublika elmi konfransı, – 2013. – s.139-145

¹⁶ **Paragrafda əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:** Мамедова, Н. Сравнительный анализ ареала распространения эпоса «Тахир и Зохра» // Материалы II международной научно-практической конференции «Научные исследования в сфере гуманитарных наук открытия». – 23-24 апреля 2015. – с.118-122

¹⁷ Alt-Osmanischei Sprachstudien. – Leiden: 1901.

¹⁸ Hikaye-i Tahir ile Zührə. Tarihsiz taşbasması. 64 s.; Kİssa-i Tahir ilen Zührə. Taşbasma, 1888 a. 60 s.; Kİssa-i Tahir ilen Zührə. Taşbasma, 1888 b. 73 s.; Kİssa-i Tahir ilen Zührə. Taşbasma, 1889. 72 s.

edilmişdir. Onların geniş və hərtərəfli tədqiqi Fikrət Türkmən tərəfindən həyata keçirilmişdir¹⁹

Dastanın Türkiyədəki söyləyiciləri içərisində Aşiq Behcət Mahirin özünəməxsus yeri və rolu var. Behcət Mahirin sağlığında söylədiyi dastanların böyük əksəriyyəti Muhan Bali, Fikrət Türkmən, Bilgə Seyidoğlu, Əhməd Ədib Uysal, Saim Sakaoğlu, Əli Bərat Alptəkin, Əsma Şimşək, Rene Giraud və Natelie K.Moyle kimi elm adamları və tədqiqatçılar tərəfindən təsbit edilərək nəşr olunmuşdur.

Dastanın Şarkışla variantını elm aləminə tanıdılmasında Doğan Kayanın böyük xidmətləri vardır²⁰.

Türkiyədə “Tahir və Zöhrə” dastanın tədqiqi sahəsində Fırat Caner²¹, Pertev Naili Boratav²², Fikrət Türkmən²³, Əhməd Gökçəgözoğlu²⁴, Əhməd Gökçimən²⁵, Qədryyə

¹⁹ Türkmen, F. Tahir İle Zühre / F.Türkmen. – Ankara: Kültür Bakanlığı, –1983. – 280 s.; Türkmen, F. Tahir İle Zühre. İnceleme-Metin / F.Türkmen. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, – 1998, – 288 s.; Türkmen, F. Tahir ile Zühre Hikayesinin Anadolu ve Özbek Varyantları // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. – 34, – 1986, – s. 83-88.

²⁰ Kaya, D. Tahir ile Zühre Hikayesi // Türk Halk Kültüründen Derlemeler. –Ankara: 1993, – s. 169-194; Kaya, D. Tahir ile Zühre Hikâyesi Ve Karagöz Oyunlarında Tahir İle Zühre. // Fuzuli Bayat Armağanı. – Ankara: 2008, s.187-194

²¹ Caner, F. Geçmişten Bugüne “Tahir ile Zühre // Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – Yıl 2013, – s. 103-110

²² Boratav, P.N. Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği / P.N.Boratav. – Ankara: Milli Eğitim Basımevi, – 1946

²³ Türkmen, F. Tahir İle Zühre. İnceleme-Metin / F.Türkmen. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, – 1998, – 288 s.

²⁴ Gökçəgözoğlu, A. Zühre - Tahir Hikâyesinin Türkmen ve Kumuk Varyantları // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 54, – Erzurum, – 2015. – s. 427-449

²⁵ Gökçimən, A. Mollanepes'in Zöhrə Tahir Hikâyesi'nin metinlerarası bağlamda yeniden yazımı // Journal of Qafqaz University, – Number 29, – Volume1, 2010

Türkan²⁶ kimi tədqiqatçıların dəyərli araşdırmaları vardır.

“Tahir və Zöhrə” dastanının Orta Asiyada yazıya alınması və nəşri ilə bağlı ilk olaraq onu demək istəyirik ki, Molla Nəpəsin “Zöhrə-Tahir” adı ilə qələmə aldığı türkməncə mətn onun ən maraqlı variantlarından biridir²⁷. Dastanin türkmən tədqiqatçıları içərisində A.Kəkilov, B.Qarriyev, N.Aşirov, H.Şahberdiyev, M.Köseyev, A.Qovşudov, H.Xallı, B.Şamiradov və O.Yazımovun adlarını ön sıralarda çəkmək lazımdır.

Mütəxəssislər dastanının özbək variantının formalaşmasının Səyyadinin adı ilə bağlı olduğu fikrində yekdildirlər, ancaq onlardan bir qismi sözügedən dastanı özbəklərə deyil, tatarlara aid edirlər²⁸.

Qeyd edək ki, “Tahir və Zöhrə” dastanının elmi tədqiqata cəlb edilmiş ilk nümunəsi məhz Tobol tatarlarından toplanmışdır. Həmin nümunənin toplanaraq nəşr edilməsi böyük rus şərqşünası və türkoloqu Vasili Radlovun adı ilə bağlıdır²⁹.

“Tahir və Zöhrə” dastanının tədqiqatçıları sırasında L.Müxametzyanovanın və R.İslamovun da adlarını qeyd etmək lazımdır. Bunlardan birincisi dastanın çağdaş tatar şivəsində olan “Qisseyi-Tahir və Zöhrə” variantının

²⁶ Türkan, K. Tahir ile Zühre Hikayesinin Çeşitli varyantlarında Gölge Arketipi // Türkbilg, – 2018/36. – s.137-146

²⁷ Mammetjumayev, A. Zühre ile Tahir süjesine göre türkmen edebiyatındaki masallar, rivayetler, halk destanları // “Ortaq Türk keçmişindən ortaq Türk gələcəyinə” V Uluslararası Konfransı. – Bakı, 17-19 oktyabr, – 2007. –s. 62

²⁸ Жирмунский, В., Зарифов, Х. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Наука, – 1947. – с. 294, Шамарова, Г., Хурматуллина, Р. Тюркоязычные фольклорные и литературные версии «Дастан Бабахана» Сайяди// – Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 5 (35): в 2-х ч. – Ч. II. – с. 214

²⁹ Radloff, Wilhelm. Proben- Türkleri Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı IV / çev: Hasan Yıldız - Arzu Ekinci - Yasemin Ünlü. – Ankara: Ekav Yayınları. – 2000, – s. 277-278

(A.Kurmaşi variantı) incələməsi ilə tanınır³⁰. İkincisi isə tədqiqatını süjetin balkar versiyasına yönəltmişdir³¹.

Noqay xalq dastanlarının o cümlədən, “Tahir və Zöhrə” dastanının noqay variantının öndə gələn tədqiqatçıları içərisində F.Kuseqenovanın adını ilk sıralarda çəkmək lazımdır³².

“Tahir və Zöhrə” dastanının qazax variantına gəlincə, onun, eləcə də digər qazax dastanlarının tədqiqində B.Azibayevanın rolunu qiymətləndirmək lazımdır³³.

Dastanın uyğur versiyasının toplanması və tədqiqi işində İsveç diplomatu və türkoloqu Qunnar Yarrinq və şərqsünas Qustav Raquettenin əməyi xüsusi vurğulanmalıdır³⁴.

Dissertasiyanın “Tahir və Zöhrə” dastanının versiya və variantları” adlanan ikinci fəslində dastanın Orta Asiya, Anadolu, Azərbaycan və Qıpçaq versiyaları tədqiq olunur.

İkinci fəslin “Tahir və Zöhrə” dastanının Orta Asiya versiyaları” adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, “dastanın Orta Asiya variantları içərisində türkmən variantının da özünəməxsus bir yeri və rolu vardır. Günümüzədək türkmən xalqı arasında yaşamaqda, sevilə-sevilə söylənməkdə olan dastanlardan ən yayılmış olanları

³⁰ Мухаметзянова, Л. Книжный дастан татарского народа «Тахир и Зухра»: Вариант А. Курмаши // –Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики, – 2014. – № 6 (36). – ч.2. – с.191-183

³¹ Исламов, Р. “Тахир и Зухра” как объект культурного наследия. Балкарская версия сюжета // – Казань: Вестник Казанского Университета. – 2012. – № 2. – с. 27–32

³² Кусеженова, Ф. Ногайские дастаны: национальная специфика, межэтнические и фольклорно-литературные взаимосвязи. Автореферат диссертации. – Махачкала, 2004. – 54 с.

³³ Кисса-дастандар: шыгыс хикаяларынын желисине курылган казак дастандары / Э.Маргулан,Р.Бердибаев. – Алматы: Жазушы, – 1986. – 333 с.

³⁴ Raquette, G., Täji bilä Zohra: Eine ostturkische Variante der Sage von Tahir und Zohra, Lund Universitets Arsskrift, Lund 1930, 128 s.

“Göroğlı”, “Yusuf Bəy-Əhməd Bəy”, “Hürluka-Həmra”, “Şasənəm-Qarıp”, “Zöhrə-Tahir” və s. dastanlardır³⁵.

“Zöhrə-Tahir” dastanının ən mükəmməl variantlarından birinin – Xorasan, Türkmənsəhra və Məvəənnəhr bölgələrində yaşayan xalq ozanlarının oxuduqları nümunələrin əsasında Molla Nəpəs (Molla Nepes) tərəfindən qələmə alınan mətnin dayandığı bilinməkdədir³⁶. V.M.Jirmunski və T.Zarifovun fikrincə də, Molla Nəpəsin toplayaraq yeni nəfəs verdiyi dastanın süjet xətti “Kosi Körpeş və Bayan Sülü” adlı tatar dastandan alınmışdır, hətta onun bir variantıdır³⁷.

Dastan Azərbaycan aşıq sənətinin yüksəlişi ilə ətraf xalqlara, o cümlədən gürcülərə də bəlli olmuş və ehtimal olunur ki, onun şeirləri gürcü əlifbasında yazıya da alınmışdır³⁸. Çox təəssüflər olsun ki, “Tahir və “Zöhrən”in gürcü versiyasının mövcudluğu şübhə doğurmasa da, hələ əldə deyildir.

Tobol (tatar) variantının məzmunu türkmən və özbək variantlarından çox da fərqlənmir. Tobol (tatar) variantında Tahirin Zöhrəyə qovuşmasının önündəki əsas əngəl Kül xan, yəni Zöhrənin atası çıxış edir. O, qızını atası öldükdən sonra yetim qalan Tahirə vermək istəmir³⁹. Lakin Tahir uzun müddət apardığı mübarizədən qalib çıxır.

³⁵ Карриев, Б. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов / Карриев, Б. – Москва: – 1968. – с. 101

³⁶ “Zöhrə-Tahir” Dessany. – Aşgabat: TSSR Ylymlar akademiyasının neşiriyatı. – 1963, 158 s.

³⁷ Жирмунский, В., Зарифов, Х. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Наука, – 1947. – с. 209

³⁸ Ömərov, V. Azərbaycan-Gürcüstan mədəni-mənəvi inteqrasiyasında Azərbaycan dastanlarının rolu // “Səs” qəzeti, 24 yanvar 2014 (<https://sesqazeti.az/news/mia/389515.html>). Yüklənmə tarixi: 24 yanvar 2014)

³⁹ Radloff, Wilhelm. Proben- Türkleri Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı IV / çev: Hasan Yıldız - Arzu Ekinci - Yasemin Ünlü. – Ankara: Ekav Yayınları. –2000, s. 277-278

Dastanın özbək variantının formalaşması Səyyadi adlı bir ozanın adı ilə sıx bağlıdır. Tarixən bu ad altında yazıb yaratmış iki ozan olduğu məlumdur: Qılıç Oğlu Səyyadi və ya Qılıç ibn Səyyadi. Elm aləmində daha çox “Babaxan dastanı” adı ilə tanınan dastanı, bir versiyaya görə, onun düzüb qoşduğu söylənilir. Bu fikri dəstəkləyən tədqiqatçılar sözügedən dastanı bu səbəbdən özbəklərə deyil, tatarlara aid edirlər⁴⁰. İkinci versiyanı, yəni dastanın özbəklərə aid olduğu versiyanı dəstəkləyən digər tədqiqatçılar, o cümlədən özbək alimi T.Nişanbayeva dastanın müəllifinin XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış olan Mühəmməd Səyyadi olduğunu iddia etməkdədirlər⁴¹.

Dastanın özbək variantından az fərqlənən tatar variantına gəlincə, o, “Qisseyi – Tahir və Zöhrə” adı ilə məşhurdur və onu XIX əsrin ikinci yarısında tatar maarifçisi Əhməd Urazayev-Kurmaşi yazıya köçürmüş və yazısının sonunda bu dastanı 1879-cu ildə Kuşir kəndində bulunan, tatar və qazax dillərində olan türkcə yazılı mətnlərindən əxz etdiyini bildirmişdir⁴².

Dastanın avropalı tədqiqatçılar – Qustav Raquette tərəfindən Qaşqarda və Qunnar Yarrinq tərəfindən Xotandan uyğurlar arasından toplanmış dörd Doğu Türkünstan variantı da məlumdur. Bu mətnlər alman və ingilis dillərində nəşr olunmuşdur. Qustav Raquettinin 1930-cu ildə çap etdiyi uyğur versiyası janr baxımından ənənəvi məhəbbət

⁴⁰ Жирмунский, В., Зарифов, Х. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Наука, – 1947. – с. 294; Шамарова, Г., Хурматуллина, Р. Тюркоязычные фольклорные и литературные версии «Дастан Бабахана» Сайяди// – Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 5 (35): в 2-х ч. – Ч. II. – с. 214

⁴¹ Нишанбаева, Т. Поэма Сайяди «Тахир и Зухра»: Автореф. дисс.. к. филол. н. – Ташкент: 1965а. – с. 17

⁴² Татар әдәбияты тарихы, XIX йөз. – Казан: Татар. кит. нәшр., – 1968, – с. 304

dastanlarına aiddir⁴³.

*İkinci fəslin “Tahir və Zöhrə” dastanının Anadolu versiyası” adlanan ikinci paraqrafında*⁴⁴ qeyd olunur ki, “Tahir və Zöhrə” dastanının Anadolu variantlarının süjet və obrazlar sistemini Orta Asiya və Azərbaycan variantlarından fərqləndirən əsas xüsurlardan biri burada iki gəncin bir-birinə qovuşmasını əngəlləməyə çalışan şəxs rolunda ərəb bir kölənin çıxış etməsidir.

Dastanın digər variantları kimi Anadolu variantlarının da əsas ideyasını saf məhəbbət və xeyirlə şərin mübarizəsi təşkil edir. Anadoludan toplanan variantlarda dərviş, Kəloğlan və Göl padşahının qızı qəhrəman qütbündə dayanırlar, antiqəhrəman qütbündə isə padşah, Zöhrənin anası, ərəb kölə yer alır.

Anadolu variantları içərisində ən maraqlılarından biri, fikrimizcə, Şarkışla variantıdır. Bu variant 31 oktyabr 1992-ci il tarixində Sivasda Aşıq Qafilinin dilindən Doğan Kaya tərəfindən toplanmışdır.

“Tahir və Zöhrə” dastanının Anadoluda ən yayılmış və üzərində daha çox durulan variantı, şübhəsiz ki, “Hikaye-i Tahir ile Zühre” və ya “Kıssa-i Tahir ilen Zühre” adı ilə məşhur olan variantdır ki, başqa adlarla da (“Dahar Mirze”, “Taharnan Zühre”, “Tahir Mirza”, “Tahir ile Zühre”, “Tayırnan Zöhre”, “Tahir ile Zühre”, “Tahir ilə Zühre”, “Tahir ile Zühr”) tanınır⁴⁵.

⁴³ **Paraqrafda əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:** Məmmədova, N. “Tahir və Zöhrə” dastanının Orta Asiya variantları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021.-s.318-327

⁴⁴ **Paraqrafda əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:** Məmmədova, N. Türk epik ənənəsində “Tahir və Zöhrə” dastanı: araşdırmalar və təhlillər // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2021. – № 3(117), – s.526- 528; Məmmədova, N. ”Tahir və Zöhrə” dastanının Anadolu variantları // – Bakı: Humanitar elmlərinin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2021, – №3, – s.129-133

⁴⁵ Türkmen, F. Tahir İle Zühre / F.Türkmen. – Ankara: Kültür

İkinci fəslin “Tahir və Zöhrə” dastanının Azərbaycan versiyası” adlanan üçüncü paragrafında bildirilir ki, dastanın Azərbaycanda 20-dən artıq variantı toplanmış⁴⁶, lakin onların hamısı ayrılıqda nəşr edilməmişdir.

Dastanın Qazax, Tovuz, Şamaxı, Şəmkir, Astraxanbazar (indiki Cəlilabad), Cəbrayıl, Cənubi Azərbaycan, Borçalıda müxtəlif aşıqların dilindən qeydə alınan variantlarından Məmmədhusəyn Təhmasibin istifadə etdiyini bilirik⁴⁷.

Dastanın Azərbaycandan toplanmış, bizə məlum variantları bunlardır:

1. Güney Azərbaycan variantı. Aşıq Həsən Qəffari tərəfindən söylənilmişdir⁴⁸.

2. Qazax variantı. Qazaxın Düzqışlaq kənd sakini Aşıq Məhəmmədin dilindən qələmə alınıb⁴⁹.

3. Muğan variantı. Cəlilabad rayonunun Bəcərvan kəndində yaşamış Aşıq Ayış Fiyaz oğlundan 1956-cı ildə qələmə alınıb⁵⁰.

4. Şirvan variantı. Aşıq Xaniş Zahidovdan (Qobustan rayonunun Nabur kəndi) yazıya alınıb⁵¹.

5. Tovuz variantı. Tovuzlu Aşıq Əbilin dilindən 1960-cı ildə yazıya köçürülüb⁵².

6. 1937-ci ildə nəşr edilmiş “Dastanlar və nağıllar”

Bakanlığı, –1983. – s. 123-124

⁴⁶ Тахмасиб, М. Г. Азербайджанские народные дастаны (средние века): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.Г.Тахмасиб. – Баку: Институт литературы и языка им. Низами АН АЗССР. – 1965. – с. 78

⁴⁷ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. – Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – s. 313-315

⁴⁸ Güney Azərbaycan folkloru. – VI kitab. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, s. 317-318, 414

⁴⁹ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – s. 324

⁵⁰ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – s. 314

⁵¹ Azərbaycan folklor külliyyatı. – XXIX cild. – Dastanlar. – XIX kitab. – Bakı: Nurlan, – 2011, – s. 104-119, 318

⁵² Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – s. 317

kitabında gedən, söyləyəni bilinməyən variant.

7. Dastanın XX əsrin ortalarında Borçalıdan yazıya alınmış, hazırda əldə olmayan variantı.

8. Həmin illərdə Gəncədən toplamış variantı.

9. Göyçə variantı.

10. Kəlbəcər variantı.

11. Şəmkir variantı⁵³.

İkinci fəslin “Tahir və Zöhrə” dastanının Qıpçaq versiyası” adlanan dördüncü paraqrafında göstərilir ki, dastanın Orta Asiya və tatar variantları Çingiz xan nəslinin hakimiyyəti dövründə və onların hakimiyyəti altında olan torpaqlarda ərsəyə gəlmişdir.

“Tahir və Zöhrə” dastanının qıpçaq variantları deyildikdə, dastanın başqırdlar, tatarlar, karaimlər, qaraqalpaqlar, qaraçay-balkarlar, qazaxlar, qırğızlar, qumuqlar və noqaylar arasında yaşayan və günümüzə qədər gəlib yetişən variantlar nəzərdə tutulur.

“Tahir və Zöhrə” dastanının Sibir tatarları içərisində olan adı “Tayırminən Səürə”dir. Bu versiya Al xan və Kül xan adlı iki xanın olması, onların ova getmələri, ov zamanı bir hamilə dovşana rast gəlmələri və öz arvadlarının da hamilə olduğunu bildiriib, dovşanı vurmaqdan imtina etmələri ilə başlayır. Bu söhbət əsnasında xanlar əgər birinin övladı qız, digərininki oğlan olarsa, onları gələcəkdə evləndirəcəklərinə söz verirlər⁵⁴. Bundan sonra hadisələr məlum süjet əsasında davam edir.

⁵³ **Paraqrafda əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:** Məmmədova, N. Azərbaycan dastanlarının təsnifatı: “Tahir və Zöhrə” dastanının həmin təsnifatda yeri // – Bakı: Filologiya məsələləri. – 2012. – № 10, – s.462-466; Məmmədova, N. Azərbaycan “Tahir və Zühre” dastanının konusu və ideolojisi // – Uluslararası Dergi Karadeniz Sosial Bilimler Sempozyumu, – Tiflis, – 24-26 yanvar 2019. -s. 75

⁵⁴ Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, байты / авт.- сост. Ф.Ю. Юсупов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, – 2014. – с. 85

“Tahir və Zöhrə” dastanının qıpçaq versiyasının ən maraqlı variantlarından ikisini Şimalı Qafqazda balkarlardan toplanmış mətnlər təşkil edir. Başdan-başa nəzm formasında olan bu variantlara həm tatarlar, həm də balkarlar sahib çıxmağa çalışsalar da onun, heç şübhəsiz, ortaq qıpçaq abidəsi olduğunu çəkinmədən söyləyə bilərik.

“Tahir və Zöhrə” dastanının Şimalı Qafqaz xalqları içərisində Azərbaycan, Anadolu və türkmən variantlarına daha yaxın olanı qumuq variantıdır. Bu variant Anadolu variantına bənzərliyi və Anadoluda rast gəlinən yer adlarını ehtiva etməsi ilə diqqət çəkir. Elə bu səbəbdən də bəzi mütəxəssislər həmin variantı Anadolu variantının qumuq dilinə tərcüməsi hesab edirlər⁵⁵, lakin iki variantın müqayisəsi nəticəsində gözə dəyən fərqli epizodlar bu fikri qəbul etməyə imkan vermir.

“Tahir və Zöhrə” dastanının başqırd variantları isə sovet hakimiyyəti illərində – ilk dəfə 1960-cı ildə K.Mergen tərəfindən Rusiya Federasiyasının Orenburq vilayətinin Kutuş kəndində R.L.Teləkəyevadan yazıya alınıb. Dastanın süjeti əksər variantlarda olduğu kimi qəhrəmanların ölümü ilə tamamlanır⁵⁶.

Beləliklə, “Tahir və Zöhrə” dastanının məlum mətnlərinin yayılma arealı, eləcə də janr, mətn, süjet, motivlər və obrazlar sistemi nəzərə alınmaqla şərti olaraq iki böyük qrupda birləşdirmək olar: Orta Asiya-Volqaboyu-Sibir

⁵⁵ Gökçegözoğlu, A. Türkmen halk hikâyesi Zöhre – Tahir'deki motifler. – Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, – Tiflis, 2012

⁵⁶ **Paraqrafda əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:** Məmmədova, N. “Tahir və Zöhrə” dastanının Tobol-Tatar versiyası: V.Radlov nəşrindən günümüzədək // – Naxçıvan: Axtarışlar. – 2021. – №4. – Cild 15. – s. 50-55; Мамедова, Н. Кипчакская версия любовного дастан «Тахир и Зохра» // Colloquium-journal. – 2021. – №13 (100). – с.62-65

və Anadolu-Azərbaycan.

Birinci qrupa türkmən, özbək, uygur və qıpçaq (qazax-qırğız, tatar, başqırd, balkar, noqay, qumuq) versiyaları və bu versiyalara daxil variantlar daxildir.

İkinci qrupa Azərbaycan və Anadolu versiyaları və bu versiyalara daxil olan variantları aid etmək olar.

Bununla belə, qeyd etməliyik ki, Şimali Qafqazın türk xalqlarında yazılı ədəbiyyata gətirilən dastan süjeti kifayət qədər Anadolu versiyasına xas elementlərə də sahibdir.

Beləliklə, biz dastanın formalaşması, yayıldığı coğrafi ərazi, variant və versiyalarını ümumi şəkildə nəzərdən keçirib, belə qənaətə gələ bilərik ki, “Tahir və Zöhrə” dastanı daha qədim bir türk əfsanəsindən qaynaq almışdır. Bu əfsanə və ya mif eynilə “Kozı Köpreş və Bayan Slu”, “Əsli və Kərəm” dastanlarının da əsasında durur. Dastanın süjet xətti qəhrəmanların ölümü ilə bitmiş, lakin sonralar ustad aşuqlar, Molla Nəpəs kimi böyük ozanlar onun xoşbəxt sonluqla bitən variantlarını yaratmışlar. Molla Nəpəsin qeydə aldığı mətn Orta Asiyada, xüsusən, özbəklər və türkmənlər arasında daha populyar olmuş və demək olar ki, bütün məşhur baxşılar onu əzbər bilmişlər. Vaxtilə Osmanlı imperiyası ilə mədəni təmasda olan Qafqaz və Şimal və Şimal-Qərbi Qara dəniz hövzəsi qıpçaq mənşəli türk xalqlarına aid mətnlərdə dastanın tatar versiyasına məxsus elementlərlə yanaşı, Anadolu versiyasına xas elementlər də rastımıza çıxmaqdadır.

“Tahir və Zöhrə” dastanın vaxtilə qeydə alınmış bir çox mətnləri hələ də çap olunmamış və ya müəyyən səbəblərdən itirilmişdir. Bundan əlavə, dastana vaxtilə türk xalqları ilə mədəni təmasda olan digər xalqlarda da (taciklər, ermənilər və s.) rast gəlinir. Lakin bu variantların bir çoxu ya tərcümə-təbdil mətnləri olmuş, ya da qısa həcmli rəvayət şəklini almışdır⁵⁷.

⁵⁷ Paraqrafta əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:

Dissertasiyanın “Tahir və Zöhrə” dastanının müxtəlif variantlarında şeirlərin bədii-poetik xüsusiyyətləri” adlanan üçüncü fəslində dastandakı poetik fiqurlar, şeirlərin forma və şəkilləri kimi məsələlər tədqiq olunur.

Üçüncü fəslin “Tahir və Zöhrə” dastanında poetik fiqurlar” adlanan birinci paraqrafında bildirilir ki, indiyədək dastanların dilində, xüsusən də “Tahir və Zöhrə” dastanının poetik dilində rastlanan poetik fiqurlardan xüsusi olaraq bəhs edilməmişdir.

“Tahir və Zöhrə”nin dastanında fiqurlar digər məhəbbət dastanlarımızda olduğu kimi, əsasən, personajların hissi aləmini, duyğularının və düşükləri halların bədii ifadə formasıdır. Aşiq şeiri, o cümlədən “Tahir və Zöhrə” dastanına daxil olan poetik nümunələr alliterativ və assonans fiqurların poetik silsiləsinin effektivliyi ilə fərqlənir. “Tahir və Zöhrə” dastanının şeirləri belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, burada fikir və duyğularının aydın və təsirli ifadəsi dil materialından yüksək səviyyədə istifadə edilmə bacarığından və ustalığından qaynaqlanır.

“Tahir və Zöhrə” dastanında poetik assonanslığın əsasında funksional bədii ifadəlilik durur:

Ə – *“Fürsət əldə ikən yaxşılıq elə”, “Hər məclisdə sən hərəyi söyləmə”*.

Ə, İ – *“Gəlin sizə mən ərzimi eyləyim”, “Çiçək nədi, yemiş nədi, bar nədi?”*. - -

A – *“Aqıl olan, bu dünyada var nədi?”*, *“Ana, mən qanlar ağlaram”*⁵⁸. Anadolu variantından bir nümunə: *“Aman ana, canım ana”*⁵⁹ və s. Bənzər hala dastanın 1872-ci

Məmmədova, N. “Tahir və Zöhrə” dastanında ortaq süjet və motivlər // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2021.-s.318-321

⁵⁸ Azərbaycan dastanları: [5 cildə]. – Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – s. 125-126, 131

⁵⁹ Kaya, D. Tahir ile Zühre Hikayesi // Türk Halk Kültüründen Derlemeler. – Ankara: 1993, – s. 18

ildə V.Radlov tərəfindən Peterburqda dərc edilmiş tatar variantının aşağıdakı misrasında da rast gəlməkdəyik: “*Kayt balam, kayt balam!*”⁶⁰.

“Tahir və Zöhrə” dastanının müxtəlif versiya və variantlarında müşahidə etdiyimiz və yuxarıda nümunə gətirdiyimiz ön uyumlu parçalar həm də son uyumludur:

Məsələn: *üy-, -in /-in:*

“Üyşelgeden süyşməliñ.

*Üyüşip aglamalıñ*⁶¹.

Bundan başqa, ön uyumlu misraların öz aralarında sonda qafiyələnmədiyini, fəqət onlardan birinin digər misralarla qafiyələndiyini görürük:

Kan oldu gözümün yaşı,

Bu işlər fələgin işi,

Sabrıyla gönül, sabrıyla,

Sabırdır her şeyin başı”⁶².

Dastanın Bolqarıstan variantında:

‘Bu sevgi nədir, Allah,

Sən bənə bildir, Allah,

Ya ona da ver bunu,

Ya bəni öldür, Allah”⁶³.

Eyni halla dastanın İran aşuqlarının dilindən toplanmış variantında da rastlaşmaqdayıq:

⁶⁰ Радлов, В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. – СПб., 1872. – ч.IV. – Наречие барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. – с. 277

⁶¹ Mammetjumayew, A. Zühre ile Tahir süjesine göre türkmen edebiyatındaki masallar, rivayetler, halk destanları // “Ortaq Türk keçmişindən ortağ Türk gələcəyinə” V Uluslararası Konfransı. – Bakı, 17-19 oktyabr, – 2007. –s. 62-66

⁶² Güney, E. Tahir ile Zühre / E.Güney. – İstanbul: Yeditepe yayınları, – 1960. – s. 43

⁶³ Güney, E. Tahir ile Zühre / E.Güney. – İstanbul: Yeditepe yayınları, – 1960. – s. 9

*“Yandı keçdi Tahir Mirzə çıraqı,
Dağıldı çöllərə məktəb usaqı”.*

Bolqarıstan variantında:

-ça (-ca):

*“Sən şu dalada bir qoçna,
Bən dal dibində yonca,
Nə qədər yeltənsəm də,
Yetişməm boyunca”⁶⁴.*

Beləliklə, görürük ki, “Tahir və Zöhrə” dastanı özünün yayılma arealının hədsiz böyüklüyü, müxtəlif türk dillərində qeydə alınmış variantları, onların həcm və forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, türk şeir ənənələrini təkcə sillabik prinsipin sabitliyi baxımından deyil, həm də böyük ölçüdə bədii üslub, poetik fiqurlar baxımından da özündə yaşadır. Biz də dastanın Azərbaycan variantları başda olmaqla, əksər mətnlərində bu zənginliyi və inkişafı müşahidə edə bilirik.

Üçüncü fəslin “Tahir və Zöhrə” dastanı şeirlərinin forma və şəkilləri” adlanan ikinci paragrafında qeyd olunur ki, digər Azərbaycan məhəbbət dastanları kimi, “Tahir və Zöhrə” dastanının da giriş hissəsini ənənəvi üç hissəli ustadnamələr təşkil edir ki, bu da məhəbbət dastanlarının strukturunun önəmli və ənənəvi tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Dastanının məlum variantlarının əksəriyyətindəki şeirlər bilavasitə xalq havalarının müşayiəti ilə oxunması nəzərdə tutulan poetik mətnlərdir. Onların böyük qismi heca, az bir hissəsi isə əruz vəznindədir. Bu poetik mətnlər saz havasının müşayiəti ilə oxunduğu üçün onlar arasında qarşılıqlı uzlaşma şərtidir.

“Tahir və Zöhrə” dastanındakı və ümumiyyətlə dastanlarımızdakı şeir formalarının araşdırılması ilə bağlı diqqət edilməli olan problemlərdən biri şeirin əsas forma

⁶⁴ Güney, E. Tahir ile Zühre / E.Güney. – İstanbul: Yeditepe yayınları, – 1960. – s. 15

elementlərindən olan qafiyə, digəri isə heca vəzninin uzun və qısa hecalar baxımından ritmik xüsusiyyətləridir. Bunları incələmədən məsələnin kökünə enmək, problemi dərinədən anlamaq, əlbəttə ki, mümkün deyil.

Sait-samit səs cütlüyü (qapalı heca) dayağı ilə qafiyələnmə (güclü qafiyələnmə) üçün söz ehtiyatı kifayət qədər çox olduğundan bu tip qafiyələnmələr çox geniş yayılmışdır və onlara “Tahir və Zöhrə” dastanının poetik nümunələrində də sıx-sıx rast gəlinir. Bu zaman həm eyni səsli, həm də yaxın saitli variantlara rast gəlinir. Eyni səsli variantlara aşağıdakı nümunələri misal gətirmək olar:

*“Bu dünyada çox-çox şirin mal olur,
Tamahkarın malı müşkül hal olur,
Qol burulur, qulaq batır, lal olur,
Qohum nədi, qardaş nədi, yar nədi?”*

Və ya:

*“Dörd yanımız bağça ola, bağç ola,
Sinəm üstü düğün ola, dağç ola,
Bir kiçik ki, böyüyünə ağç ola,
Düşər el gözündən, bəxtiyar olmaz...”⁶⁵*

“Tahir və Zöhrə” dastanının poetik nümunələri içərisində yaxın samitli qafiyələnmə variantlara da rast gəlmək mümkündür:

*“Tahir'im artıyor gamım,
Deryaya kark oldu gemim,
Gelmez oldu Zühre yarım
Hakkın helal eyle, ana”⁶⁶.*

Aşiq şeirində, o cümlədən dastanların poetikasında 3 növ vəzn mövcuddur:

1. Sillabik vəzn;
2. Tonik vəzn;

⁶⁵ Azərbaycan dastanları: [5 cildə]. – Bakı: Lider, c.1. – 2005. – s. 125

⁶⁶ Kaya, D. Tahir ile Zühre Hikayesi // Türk Halk Kültüründen Derlemeler. – Ankara: 1993, – s. 18

3. Metrik və ya metro-ritmik vəzn.

“Tahir və Zöhrə” dastanında onların hər üçündən istifadə edilmişdir. Dastanın Azərbaycan versiyasına daxil variantları, eləcə də digər əksər (Anadolu, Bolqarıstan, Türkmənistan və s.) məlum mətnlərində şeiriyat heca vəznindədir. Bu vəzn misralarda heca saylarının bərabərliyinə, diləyatımlı, ahəngdar bölgülənməyə və bu bölgülənmənin bütün misralarda qismən eyniliyinə (təkrarına) əsaslanır. Şeirlərin heca sayına görə aşağıdakı formaları dastanda yer alır:

8 hecalı şeir forması dastanın türkmən variantı üçün də xarakterikdir:

*“Aranızda bir söz vardır,
Şah vəzirə aşikardır.
Tüm əhali xəbərdardır,
Ayan erməz güman ile”⁶⁷.*

Bənzər halla özbək variantında da rastlaşırıq:

*“Əgri-bügri kərvan ötdi,
Kimlər kəldi, kimlər ketdi,
Endi növbət bizgə yetdi,
Şahım, kimdən sitəm ötdi?”⁶⁸.*

Ümumiyyətlə, “Tahir və Zöhrə” dastanı özünün bədii poetik xüsusiyyətləri baxımından çox zəngin və rəngarəngdir. Bunu şeirlərin forma və şəkilləri sübut etməkdədir. Təbii ki, dastanın Azərbaycan, Anadolu və türkmən versiyaları bu baxımdan daha mükəmməl təsir bağışlayır. “Tahir və Zöhrə” dastanının Azərbaycanda və Anadoluda istər havacat, istərsə də məzmun və poetika baxımından zənginliyi, sözsüz ki, aşiq sənətinin bu bölgədəki

⁶⁷ Aşırow, A. Mollanepes, Zühre-Tahir / A.Aşırow. – Asgabat: Türkmen Devlet Neşir Yayınları Gulluğu. – 2010, s. 20-21

⁶⁸ Başlanğıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk edebiyatları Antalojisi (Nesir-Nazm). 14. Özbek Edebiyatı. I. – Ankara: Kültür Bakanlığı, – 2000. – s. 166

inkişafına bağlı olmuşdur. Bu dastan Orta Asiya, Volqaboyu, Şimali Qafqazın türk xalqlarında olduğu kimi Azərbaycanda və Anadoluda kitablşmasa, onların yazılı ədəbiyyatına gətirilməsə belə məhz aşıq sənəti sayəsində öz populyarlığını zərrə qədər itirməmiş, əksinə, daha da sevilmiş və qonşu xalqlara da ötürülmüşdür⁶⁹.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aşağıdakı nəticələr ümumiləşdirilir:

1. “Tahir və Zöhrə” dastanı qərbdə Balkan yarımadasından şərqdə Sibirədək məskunlaşmış bütün türk xalqları (Bolqarıstan türkləri, Anadolu türkləri, Axıska türkləri, Krım tatarları, noqaylar, qaraçay-balkarlar, qumuqlar, azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, Tobol tatarları və b.) yayılmışdır. Eləcə də dastan şimalda – Volqaboyu ərəzilərdə yaşayan tatarlara və başqırdlara da məlumdur.

2. “Tahir və Zöhrə” süjeti türk xalqları arasında təkcə dastan janrında deyil, eyni zamanda məsnəvi (poema), nağil, əfsanə və rəvayət şəkillərində də mövcuddur.

3. Dastanın Qərb versiyasını təşkil edən variantlar (Bakanlardan, Anadoludan, Azərbaycandan toplanmış mətnlər) əsasən şifahi ənənədə mövcud olmuşdur. XIX əsrin sonlarından etibarən Anadolu və Azərbaycan variantlarının nəşri həyat keçirilsə də, bu nəşrlər populyarlaşmamış, şifahi ənənə, aşıq repertuarı üçün mənbə rolunu oynamamışdır.

4. Dastan Orta Asiya, Sibir, Volqaboyu və Şimali Qafqazda həm şifahi ənənədə, həm yazılı kitab halında yayılmışdır. Bu halda dastanın kitab forması onun populyarlaşmasında heç də az rol oynamamışdır. Səyyadi dastanı ilk dəfə məsnəvi formasında qələmə almışdır.

⁶⁹ **Fəsilədə əldə olunmuş nəticələrin çapı haqqında bax:** Məmmədova, N. “Tahir və Zöhrə” dastanının bədii və poetik xüsusiyyətləri // – Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, – Bakü, – 19-21noyabr, – s.464-469

5. Dastanın Volqaboyu türk xalqlarından və Sibir tatarlarından toplanmış variantlarında mifik semantikalı obrazlar (sirli dovşan, Al xan, Kül xan, Qara batır və s.) iştirak edir. Xalq arasından toplanmış mətnlər kiçik həcmli və sadə süjet xəttinə malikdirlər.

6. Dastanın başqırdlardan toplanmış Mineyyamal Xacıyeva və qumuqlardan toplanmış Abusupiyan Akayev variantları digər qıpçaq variantlarından fərqlənir və Azərbaycan-Anadolu variantlarına yaxındır.

7. Dastanın Anadoluda təkcə epik janrda deyil, həm də dramatik janrda olan və xalq tamaşalarında – Qaragözdə istifadə olunan variantı mövcuddur.

8. Türkmənlər, özbəklər, başqırdlar arasında “Tahir və Zöhrə” süjeti dastan, əfsanə, nağıl və rəvayət şəklində də yayılmışdır.

9. Dastanın türkmən versiyası qəhrəmanları kosmik obyektlərə bağlayan müəyyən arxaik elementlərə malikdir və bu, “Tahir və Zöhrə” dastanının arxetipində bir kosmik (astral) mifin dura biləcəyi ilə bağlı fikirlərə əlavə sübutlar verə bilər.

10. “Tahir və Zöhrə” dastanı təkcə türk xalqları arasında deyil, həm də onlarla qonşu olan xalqlar (taciklər, albanlar, gürcülər, ermənilər) arasında da yayılmışdır.

11. Dastanın Azərbaycan versiyasına daxil variantlar, Molla Nəpəsin qələmə aldığı “Tahir və Zöhrə” poeması və Özbəkistanda Zahir Koçkor oğludan yazılmış variant süjetin sonunda qəhrəmanların ölüm səhnəsinin yer almaması baxımından əksər variantlardan fərqlənirlər.

12. Qıpçaq variantları təkcə həcm, janr, motivlər və s. baxımından deyil, həm də öz bədii-poetik xüsusiyyətlərinə görə digər versiya və variantlardan fərqlənir və bu da qıpçaq ləhcəsinin, eləcə də bu ləhcənin qazax, noqay, qumuq və balkar şivələrinin fonetik və leksik xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır.

13. “Tahir və Zöhrə” dastanının versiya və variantları

əvvəllər düşünüldüyündən daha çoxdur və onlar fərqli adlar altında yazıya köçürülmüşlər. Eyni zamanda vaxtilə yazıya köçürülmüş mətnlərin böyük qismi də ya çap olunmamış, ya da itirilmişdir.

14. Dastanının əksər variant və versiyaları şeir və nəsr hissələrinin bir-birini izləməsi şəklində qurulub.

15. “Tahir və Zöhrə” dastanının variant və versiyalarındakı şeirlər adətən 7, 8 və ya 11 hecalıdırlar.

16. Dastanda fiqura çevrilən konstruksiyalar – ellipsis, ritorik sual, təcəssüm və antiteza “Tahir və Zöhrə”nin dilində sıx-sıx rast gəlinir.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində əks olunmuşdur:

1. Azərbaycan dastanlarının təsnifatı: “Tahir və Zöhrə” dastanının həmin təsnifatda yeri // – Bakı: Filologiya məsələləri. – 2012. – № 10, – s.462-466

2. “Tahir və Zöhrə” dastanının toplanma tarixi // – Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi problemləri mövzusunda respublika elmi konfransı, – 2013. – s. 139-145

3. Azərbaycan “Tahir və Zühre” dastanının konusu və ideologiyası // – Uluslararası Dergi Karadeniz Sosial Bilimler Sempozyumu, – Tiflis, – 24-26 yanvar 2019. - s. 75

4. “Tahir və Zöhrə” dastanının bədii və poetik xüsusiyyətləri // – Uluslararası Dergi Karadeniz Sosial Bilimler Sempozyumu, – Bakü, – 19-21 noyabr, – s.464-469

5. “Tahir və Zöhrə” dastanının Orta Asiya variantları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021.-s. 318-327.

6. “Tahir və Zöhrə” dastanında ortağ süjet və motivlər // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2021.-s.318-321.

7. Türk epik ənənəsində “Tahir və Zöhrə” dastanı: araşdırmalar və təhlillər // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2021. – № 3(117), – s.526- 528.

8. “Tahir və Zöhrə” dastanının Anadolu variantları // –

Bakı: Humanitar elmlərinin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2021, – №3, – s.129-133

9. "Tahir və Zöhrə" dastanının Tobol-Tatar versiyası: V.Radlov nəşrindən günümüzədək // – Naxçıvan: Axtarışlar. – 2021. – №4. – Cild 15. – s. 50-55

10. Сравнительный анализ ареала распространения эпоса «Тохир и Зохра» // Материалы II международной научно-практической конференции «Научные исследования в сфере гуманитарных наук открытия». – 23-24 апреля 2015. – с.118-122

11. Кипчакская версия любовного дастан «Тохир и Зохра» // Colloquium-journal. – 2021. – №13 (100). – с.62-65

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 noyabr
2023-cü il tarixində saat 16⁰⁰ AMEA Folklor
İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya
şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi,
31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi
Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AR
Prezidenti yanında AAK-ın və AMEA Folklor İnstitutunun
rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 oktyabr 2023-cü il
tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.10.2023

Kağızın formatı: 60*84^{1/16}

Həcm: 38631 işarə

Tiraj: 100 nüsxə